

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК КАТЕГОРІЙ ПРАВ

EPISTEMOLOGICAL DIMENSION OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY AS CATEGORIES OF RIGHTS

Смілик А.С.,
*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Свобода та відповідальність як пізнані та освоєні необхідності знаходять своє концентроване вираження у праві, де вони практично матеріалізуються, об'єктивуються, відливаються в конкретні, відчутні форми, принципи, інститути. В статті обґрунтовується положення про те, що свобода та відповідальність детермінують почуття обов'язку, громадянської позиції, розвиненої правової і моральної свідомості.

Ключові слова: гносеологічний вимір, свобода, відповідальність, право, свавілля.

Свобода и ответственность как познанные и освоенные необходимости находят свое концентрированное выражение в праве, они практически материализуются, объективируются, отливаются в конкретные, осязаемые формы, принципы, институты. В статье обосновывается положение о том, что свобода и ответственность детерминируют чувство долга, гражданской позиции, развитого правового и нравственного сознания.

Ключевые слова: гносеологическое измерение, свобода, ответственность, право, произвол.

Freedom and responsibility as learning and development needs find its concentrated expression in the right, they almost materialized, objectified, cast in concrete, tangible form, principles, institutions. The article substantiates the proposition that freedom and responsibility determine the sense of duty, citizenship, developed juristic and moral consciousness.

Key words: epistemological dimension, freedom, responsibility, law, arbitrary justice.

Постановка проблеми. Через людську здатність до постійного пошуку та утвердження себе в цьому світі з необхідністю виникає потреба до з'ясування питання співвідношення свободи та відповідальності. Останнє через те, що людина є напевно єдиною істотою, здатною до свідомої діяльності (відповідальності), століттями було пов'язане з її екзистенцією.

Метою статті є вивчення гносеологічного виміру понять свободи та відповідальності як категорій права.

Стан дослідження. Серед дослідників, котрі займалися вивченням задекларованої проблеми, можна виділити М. Бердяєва [2], Р. Іврит [5], Д. Кемерова [9], І. Коркунова [10], І. Малинова [11], К. Муздибаєва [13], В. Нерсесянца [14], П. Стучку [15]. Однак в їх працях ми не знаходимо повного висвітлення проблеми, тому виникає потреба у її більш ґрунтовному вивченні.

Виклад основного матеріалу. Свобода є одним із найбільш містких, складних і багатогранних понять. Існують різні аспекти свободи: економічний, політичний, юридичний, моральний, духовний та інші аспекти. Відповідно, висунуто і безліч всіляких її концепцій, трактувань, визначень. Ці тлумачення нерідко залежать від того, чого хочуть від свободи самі її інтерпретатори, які, як правило, наповнюють цей феномен різним вмістом. Але є і об'єктивні підстави свободи, серед яких на першому місці стоїть необхідність.

Свобода як певний соціальний стан суспільства, як пізнана і освоєна необхідність знаходить своє концентроване вираження у праві, в якому вона практично матеріалізується, об'єктивується, відливається

в конкретні, відчутні форми, принципи, інститути. За характером права в конкретному суспільстві, його розвиненістю, завершеністю завжди можна судити про сутність і широту тієї свободи, яку юридично визнає і допускає державна влада.

Право служить офіційним мірилом діючої свободи, її нормою, показником меж належного і можливого. Водночас воно є гарантією здійснення цієї свободи, засобом її охорони та захисту. Виступаючи легітимною (законною) шкалою свободи, право об'єктивно відображає досягнутий рівень розвитку соціальної дійсності. У цьому сенсі воно є мірою прогресу, а отже, і мірою свободи як продукту розвитку, а також і мірою соціальної відповідальності.

Наприклад, філософ права Г. Гегель розглядав право як царство здійсненої свободи, реальне її буття. «Свобода буває там, – писав він, – де панує закон, а не свавілля» [4, с. 28]. Відомою є також думка І. Канта про право як сферу свободи. В забезпеченні зовнішньої автономії особистості він бачив основну мету і призначення права [8, с. 139–140]. Проте заради справедливості слід сказати, що були такі мислителі, як Лев Толстой, які всупереч всьому вважали право насильством над особистістю, надаючи пріоритет виключно моралі. Але історично доведено, що право і мораль не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі ланки суспільного ладу.

Правові норми є нормами волі, але волі юридично визнаної, вираженої (оформленої) державою у вигляді законів та інших правових актів. Закони – це позитивні, зрозумілі загальні норми, в яких свобода набуває безособового, теоретичного, незалежного від свавілля окремого індивіда існування. Звід за-

конів є окресленням свободи. Як бачимо, основний зміст юридичної свободи – це захистити індивіда від зовнішнього свавілля як з боку влади, так і з боку оточуючих співгромадян. У цьому полягає основна цінність і корисність права для особистості. У праві свобода отримує необхідну опору і гаранта, а особистість – можливість задоволення свого інтересу. Без права, поза правом свобода могла б виявитися порожнім звуком, залишитися нереалізованою і незахищеною. Саме в цій якості право насамперед необхідно людині, а не в якості інструмента владарювання та примусу.

Правові норми, будучи єдиними масштабами (еталонами) людської діяльності, визначають межі вчинків людей, міру, рамки, обсяг їх можливої і належної поведінки. Саме за допомогою права, законів суб'єкти суспільних відносин – як індивідуальні, так і колективні – ставляться під юрисдикцію держави, яка в інтересах всього суспільства забороняє або дозволяє певні дії, обмежує або розширює сферу особистих бажань та прагнень, надає права, накладає обов'язки, відповідальність, заохочує корисну і обмежує шкідливу діяльність.

Інтерпретація права як міри (форми, норми, рівня) свободи цікаво висвітлена в російській філософсько-правовій літературі, що найбільш чітко відтворено в 70–80-х роках ХХ століття Д. Керімовим [9] і В. Нерсесянцем [14]. До цього розглядуваний аспект довгий час залишався в тіні, хоча в тій чи іншій мірі він все ж таки порушувався і іншими авторами. Сьогодні філософським питанням права приділяється достатня увага зокрема і в українській і російській [11] філософсько-правових школах. У зв'язку з цим істотно зріс рівень політичної і особистої свободи, що дає простір для різноманітної позитивної діяльності індивіда. Щоправда, в процесі здійснення цієї свободи виявляються і негативні сторони, коли в силу низки причин і насамперед через відсутність належної громадянської культури свобода переходить у всюдозволеність.

Це означає, що правові рамки свободи повинні бути досить чіткими і надійними, що аж ніяк не суперечить принципам справжньої демократії. Право – це впорядкована, нормована форма свободи, свободи, введеної в законне (легітимне) русло. Р. Ієрінг [6, с. 8] вважав метою права «урівноваження інтересів в суспільстві і знаходження балансу між ними». Свобода поза правовими рамками перетворюється в анархію, а демократія – в ширму, фасад, що прикриває стихію і некеріваність.

Головне завдання права – запобігати хаосу і свавілля, забезпечувати порядок. Як зауважив ще П. Стучка, юристи з давніх пір бачили в нормах права засоби розмежування інтересів, свого роду «прикордонні стовпи», «віхи», що визначають сфери діяльності окремих осіб і не допускають їх зіткнення [15, с. 125]. Тому свобода є правом робити все те і займатися всім тим, що не шкодить іншому. Вона є межами, в яких кожен може рухатися без шкоди для інших.

Теорію взаємодії права, свободи та інтересу досліджували згаданий вище Р. Ієрінг, а також росій-

ський юрист І. Коркунов, що вбачали призначення права в поділі та погодженні інтересів. І. Коркунов не зводив право до «караючого меча», наголошуючи на тому, що немислимим є право, яке б цілком і повністю спиралося на одинице лише примус [10, с. 300]. Іншими словами, право передбачає не тільки санкції, а й дозвіл, можливість (в рамках закону) особистого розсуду, вибору.

Проте цілком зрозуміло, що кінцевим (глибинним) джерелом свободи, її сутністю не виступають юридичні форми, які самі по собі не можуть ні пояснити, ні вичерпати свободи. М. Бердяєв писав, що право – це лише мінімум людської свободи [2, с. 90], тому мораль є основою будь-яких правових відносин. Без моралі виконання правових норм є примусом, неусвідомленим обов'язком, а з мораллю – свободою. Але без правових форм і засобів в державно-організованому суспільстві неможливим є юридичне визнання свободи, її вираження, закріплення і розподіл для індивідуального користування. Важливо не тільки досягти певного рівня свободи, а й відповідним чином розпорядитися нею, законодавчо оформити, зробити доступною для людей, поставити на службу суспільству.

Тому проблема політико-правового вираження, окреслення свободи, вдосконалення її форм, методів використання має принципове значення для розуміння самої суті свободи і демократії. Юридична свобода якраз і виявляє, реалізує, втілює себе в таких станах суспільного життя, як право, законність, правопорядок, правосуддя, законотворчість, правозастосовна діяльність, система прав і обов'язків, їх гарантії, правова культура, відповідальність тощо.

При певних умовах свобода і права особистості можуть обмежуватися в ім'я загального блага. У законах України йдеться про те, що права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені законом тільки в тій мірі, в якій це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави. У надзвичайних ситуаціях для забезпечення безпеки громадян і захисту конституційного ладу можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням меж і терміну їх дії. Проте не підлягають обмеженню право на життя, честь, гідність, недоторканність, таємницю листування, свободу совісті та інші особисті права. Наведені положення українського законодавства повністю відповідають загальноприйнятим міжнародним стандартам, практиці інших держав, Загальній декларації прав людини. Це вироблені протягом століть правила людського співжиття.

Слід сказати, що останнім часом проблема обмеження прав і свобод (поряд з їх розширенням і гарантуванням) привертає до себе пильну увагу юридичної науки. Але заборони і обмеження в праві досліджувалися в літературі і раніше, оскільки вони об'єктивно є необхідними елементами (методами) правового регулювання суспільних відносин. Інша справа, що вони поєднуються з правовими дозволами. І вся проблема полягає в знаходженні оптимального (розумного) ба-

лансу між ними, «золотої середини»). Право покликане гармонізувати (поєднувати) свободу і несвободу. Воно одночасно ті загальні для всіх владні рамки, за межі яких індивід вийти не може.

Право виконує різноманітні і багатоцільові функції. Воно одночасно і стимулює, і обмежує певні дії, заохочує і забороняє їх; відкриває перед суб'єктами нові можливості і зобов'язує їх до належної (корисної) поведінки. Право «дарує» та «забирає» свободу, гарантує і захищає державно значимі інтереси, служить засобом задоволення потреб, застосовує санкції за «непослух», милує і карає, проводить свого роду політику «багатога і пряника», стоїть на варті миру і порядку. Ще Цицерон писав, що право покликане викоринювати вади і насаджувати добро.

Свобода індивіда проявляється у всіх сферах його життєдіяльності: в соціальній, економічній, політичній, духовній. Але виявляється і реалізується по-різному. Це утворює структуру свободи особи, її межі, сторони. Свободу по-справжньому починають відчувати лише тоді, коли чомусь її втрачають. В цьому випадку вона стає безцінною. Свободу можна порівняти з повітрям, яке люди не помічають, поки воно є, але відразу задихаються, коли його немає.

Зрозуміло, свобода особистості передбачає також її право (свободу) на відмежування від свавілля влади. Посередником між ними виступає закон, в якому якраз і виражена офіційна міра незалежності індивіда, його «суверенітет» та окреслені межі діяльності самої влади. Аристотель писав: «Державою повинен правити закон. Закон є вищим від будь-якої посади, він панує над усіма» [1, с. 165]. Це те, чого сьогодні не вистачає українському суспільству.

Закони приймаються тільки виборними органами, котрі безпосередньо представляють волю народу – єдиного і абсолютного джерела влади. Ні цар, ні монарх, ні президент не можуть видавати законів. Тому вони і мають верховенство, найбільшу юридичну чинність. Правителі теж зобов'язані підкорятися вираженій таким чином волі, тобто закону. Перед законом усі рівні.

Закон здавна шанувався усіма як джерело мудрості, мистецтво добра і справедливості, колективного розуму. «Хто живе за законом, той нікому не шкодить», – говорили римляни. Закон – втілення неупередженості, об'єктивності. На практиці уособленням закону виступає суд. «Богиня правосуддя тримає в одній руці ваги, на яких вона зважує право, в іншій – меч, яким вона його захищає. Меч без терезів є насильством, терези без меча – безсилля права» [5, с. 5].

У зв'язку з вищевказаним слід зупинитися і на аналізі поняття відповідальності. Право – не тільки міра юридичної свободи, але і міра юридичної відповідальності. Це кореляційні категорії. Загальновідомо, що свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого. Або навпаки, свобода одного починається там, де вона закінчується у іншого. Тут діє принцип «сполучених посудин».

І якщо окрема особистість переступає ці межі, виникає моральна або правова відповідальність (в

залежності від того, які норми порушені). Заради загальної свободи особистість повинна жертвувати частиною власної свободи, інакше – хаос, анархія, свавілля. Ще Ш. Монтеск'є зауважив: «Дозволь людині робити все, що вона хоче, і ти погубиш її» [12, с. 242]. Ці рядки є співзвучними з платонівською думкою про те, що надмірна свобода може перетворитися в надмірне рабство. Свободою дуже часто зловживають. Давно помічено: коли свободи немає, її вимагають, коли вона є, її перекручують.

Для практичної реалізації свободи потрібна насамперед внутрішня культура особистості, а вже потім зовнішня політична, правова, моральна. Втім, вони тісно взаємопов'язані. «В основі права, – писав Г. Гегель, – лежить свобода окремої людини, і право полягає в тому, щоб я поведився з іншим як з вільною істотою» [3, с. 36].

В цьому і полягає справжня етика поведінки особистості. Коли ми чуємо, що свобода передбачає можливість робити все, що взагалі забажається, то ми можемо визнати таке уявлення як повну відсутність культури думки: у цьому розумінні немає жодного натяку на розкриття того, що таке в собі і для себе вільна воля, право, моральність.

Відповідальність – така ж об'єктивна необхідність, як і свобода. Більше того, відповідальність є умовою всієї. Суб'єктами відповідальності виступають всі, включаючи владні структури. Тому питання про взаємну відповідальність держави й особистості в сучасних умовах не тільки не знімається, а набуває нової якості. Оптимальна взаємодія права і особистості є можливою тільки на основі чіткого функціонування державних інститутів. Легітимна та демократична влада є передумовою ефективності такої взаємодії.

Влада йде на самообмеження, якщо бажає надати своїм громадянам свободу. В той же час вона має право обмежити цю ж свободу в ім'я загального інтересу. Цікавим в цьому ключі є зауваження Г. Гегеля про те, що ще в Стародавніх Афінах «існував закон, за яким громадянині слід було звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважають, що це нікого не стосується» [4, с. 269]. Очевидно, що наведені рядки звучать більш ніж сучасно.

Відповідальність філософами та юристами розглядається в двох аспектах: в негативному (ретроспективному) і позитивному (проспективному). Для нормального функціонування правової системи та поведінки особистості важливі обидва ці аспекти. Перший передбачає відповідальність за вже скоєні правопорушення. Цей аспект давно і ґрунтовно був розроблений юридичною наукою, він докладно регламентується законодавством. Така відповідальність – форма примусового позбавлення людини певних благ, реакція держави на протиправні дії, застосування до винного передбачених законом санкцій. Це одвічні питання «діяння і відплати».

Менше вивчений другий – позитивний аспект відповідальності, під яким мається на увазі не «розплата» за вже вчинену дію, а відповідальність за належне виконання своїх функцій, обов'язків, доруче-

ної справи, за сумлінну поведінку, відповідальність перед суспільством, державою, колективом, сім'єю, оточуючими.

Як зазначається в науковій літературі, позитивна відповідальність – це відповідальність за майбутню поведінку, відповідальність наперед. Вона передбачає поведінку, що не суперечить соціальним нормам. Слово «відповідальність» в зазначених двох аспектах вживається в законодавстві майже всіх країн світу. Українські законодавці (як практики, так і теоретики) також його використовують. Отже, перед нами цікавий незвичайний феномен. Він окреслює не що інше, як почуття обов'язку, громадянської позиції, розвиненої правової і моральної свідомості. Позитивна відповідальність – міра вимогливості до себе та інших. Вона впливає з реального соціально-правового статусу суб'єкта і може бути названа також статусною відповідальністю. Мається на увазі обов'язок індивіда відповідати за свої вчинки, своє ставлення до людей.

Зазначений аспект відповідальності став предметом теоретичного осмислення у радянській правовій науці порівняно недавно, приблизно в 70–80-х роках ХХ століття (Е. Чорних, О. Лейст, В. Балилов, Б. Назаров, С. Братусь, П. Кудрявцев, Т. Радько, Р. Хачатуров, Р. Ягутян та ін.). Зараз увага до нього послідовно зростає, в тому числі в галузевих юридичних дисциплінах, зокрема і в російській літературі (Н. Боброва, Т. Зражєвська, Ю. Єременко, В. Тархон, В. Елсонський, З. Астеміров).

Ретроспективний підхід до відповідальності, який поки що переважає в літературі, збіднює, звужує проблему, виглядає однобічним і неповним. При такому підході на перший план виступає лише карально-примусовий момент. Тим самим в якійсь мірі зменшується соціальне, морально-психологічне та громадянське значення відповідальності. Це дуже важливо, оскільки йдеться про фундаментальну категорію.

Відповідальність в її повному обсязі – це відповідальність за минуле, сьогодення і майбутнє, і саме в такому вигляді, тобто у всіх її аспектах, вона підлягає теоретичній розробці. Завдання науки полягає в тому, щоб обґрунтувати необхідність, правомірність і етико-юридичний характер позитивної відповідальності, виявити її особливості, місце і роль у правовій системі суспільства. Заперечувати це поняття, що інколи зустрічається в літературі, безглуздо.

В. Ільїн називав позитивну і негативну відповідальність відповідно «попередньою» і «наступною» [7, с. 305]. Позитивна відповідальність, на його думку, є живим почуттям покликання, прагнення до вдосконалення. Ще не здійснивши вчинок, людина вже знає про свою відповідальність, і це дисциплінує її і надихає. Негативна відповідальність є результатом спотвореної правосвідомості, негативної поведінки індивіда. Вона є антиподом позитивної відповідальності, тобто безвідповідальністю.

Позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна, добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність

особистості за свою належну поведінку. Вона передбачає не тільки суб'єктивний контроль особистості за власними діями, але й позитивну реакцію на контроль суспільства, держави. Для правової системи це принципово важливий стабілізуючий і цементуючий фактор. Ще Цицерон помітив, що «немає жодного моменту в житті людини, вільного від обов'язку» [16, с. 95].

Позитивна відповідальність особистості випереджує негативну, остання настає лише тоді, коли не спрацьовує перша, тобто коли відбувається правопорушення. Негативна відповідальність існує як потенційна загроза, превенція, вона може і не статися, якщо особа веде себе правомірно. Негативна відповідальність звернена в минуле, тому і називається ретроспективною, а позитивна – у сьогодення і майбутнє, що дає підстави йменувати її перспективною, активною, позитивною. Позитивна відповідальність – це міра соціально-правової активності суб'єкта.

Обидва аспекти юридичної відповідальності тісно взаємопов'язані, оскільки виступають різновидами єдиної соціальної відповідальності особистості і відіграють важливу роль у становленні правової держави, зміцненні законності і правопорядку в суспільстві. Вони ні в якому разі не повинні протиставлятися, а мають взаємодіяти, підкріплюючи одне одного. Але загальний розвиток йде від негативної до позитивної відповідальності, а не навпаки. «В переході ретроспективної відповідальності в перспективну якраз і полягає прогресивна тенденція її еволюції» [13, с. 14].

Якщо підставою негативної відповідальності є правопорушення, то підставою позитивної – взаємозв'язок особистості з державою і суспільством, її відповідальність і, зокрема, її юридичний обов'язок перед ними, а також необхідність поважати права та свободи інших громадян. Іншими словами, позитивна відповідальність впливає з конституційно-правового статусу індивіда, його приналежності до цього державного утворення, інституту громадянства.

Суб'єктами позитивної відповідальності виступають не тільки всі дієздатні громадяни, а й сама держава. Конституція України передбачає, що визнання, дотримання і захист прав людини є обов'язком держави. Це означає, що громадяни України як носії цих прав виступають по відношенню до держави як уповноважені, а держава по відношенню до них є право-зобов'язаною стороною. На цій основі виникають так звані загальнорегулятивні правовідносини, в рамках яких громадяни можуть пред'являти і вже пред'являють до держави судові позови.

Причому позови адресуються як безпосередньо до держави як такої, так і до окремих її органів і установ. Сьогодні сама влада стала підвідомчою суду. Нерідко позовні заяви подаються особисто Президенту як вищій посадовій особі, що уособлює державу і здійснює її владні функції. Президент – гарант Конституції і у зв'язку з цим несе загальну позитивну морально-правову відповідальність перед

своїми громадянами, які, в свою чергу, зобов'язані дотримуватися Основного Закону і підтримувати порядок у суспільстві.

В сучасних умовах проблема відповідальності (особливо позитивної) стоїть як ніколи гостро, оскільки значно зросла роль окремої людини в навколишньому світі, розширилася її свобода і в той же час зросла залежність від зовнішнього соціального і природного середовища. Збільшилося число ситуацій, при яких над людиною, крім власної совісті, немає іншого контролю. Прийняття суб'єктом будь-якого рішення, вибір того чи іншого варіанту поведінки пов'язані з підвищеною відповідальністю за можливі несприятливі наслідки.

При цьому особливої злободенності сьогодні набуває питання про відповідальність політичних лідерів, державних діячів, особливо тих, хто виявляється біля керма влади, важелів управління. Своїми непередуманими, помилковими або волюнтаристськими діями і рішеннями вони можуть завдати (і завдають) величез-

ної і непоправної шкоди суспільству, державі, громадянам. Але як правило, ніякої відповідальності за це не несуть – ні моральної, ні політичної, ні тим більше юридичної. Безвідповідальність і безкарність плодять нові зловживання і злочини, підривають правопорядок, дестабілізують суспільство, деморалізують людей. Ще Ш. Монтеск'є говорив про те, що причиною всілякої розбещеності є безкарність. Це звучить дуже сучасно, оскільки підтверджує істину про те, що є два вірних способи підірвати фундамент нації – не карати винних і карати невинних. На жаль, сьогодні в Україні зустрічається і перше, і друге.

Висновки. Гносеологічний вимір окреслення та втілення свободи і відповідальності складають: мораль, самоконтроль, право, закони, юридичні норми. Свобода та відповідальність, якщо можна так сказати, вимагають «обережного» втілення та використання, потребують високого рівня культури та правосвідомості, інакше вони легко переходять у свої протилежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель Сочинения : в 4 т. (Серия «Философское наследие»). – М. : Мысль, 1976–1983. – Т. 4. / ред. и вступ. ст. А. Доватура, Ф. Кессиди. – 1983. – 832 с.
2. Бердяев Н. Философия неравенства / Н. Бердяев. – М. : ИМА-ПРЕСС, 1990. – 286 с.
3. Гегель Г. Рботи різних років / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1986, – 334 с.
4. Гегель Г. Философия права // Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
5. Иврит Р. Борьба за право / Р. Иврит. – М. : Мысль, 1991. – 428 с.
6. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг. – М. : Мысль, 1991. – 325 с.
7. Ильин И. Путь к очевидности / И. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
8. Кант И. Сочинения / И. Кант. – М. : Мысль, 1962. – 475 с.
9. Керимов Д. Философские проблемы права / Д. Керимов. – М. : Мысль, 1972, – 472 с.
10. Коркунов И. Лекции по общей теории права / И. Коркунов. – 9-е изд. – М. : Н. Мартынов, 1909. – 364 с.
11. Малинова И. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. Мартынова. – Екатеринбург : Изд-во Уральской гос. юрид. академии, 1995. – 368 с.
12. Монтескье Ш. О духе законов // Ш. Монтескье. – М. : Республика, 1956. – 410с.
13. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
14. Нерсесянц В. Различение и соотношение права и закона как междисциплинарная проблема / В. Нерсесянц // Вопросы философии права / под ред. Д. Керимова. – М. : Мысль, 1973. –С. 42–52.
15. Стучка П. Курс советского гражданского права / П. Стучка. – М. : Изд-во Коммунистической акад., 1928. – 231 с.
16. Цицерон Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон. – М. : Наука, 1966 – 226 с.